

Almanya'daki Türk Göçmenlerin İşgücü Piyasasındaki Sorunları^(*)

Doç. Dr. Gülay TOKSÖZ^(**)

Giriş

Avrupa Birliği ülkelerine 1960-70'li yıllarda yaşanan emek göçü sonucu günümüzde yaklaşık 3,2 milyon insanımız bu ülkelerde yaşamaktadır. Bunun 2,1 milyonu Almanya'da olup, yarıya yakını (%46) kadındır (ÇSGB, 2000). Göçün başlangıcından bu yana geçen uzun sürede göçmenlerin eğitim alanındaki ve işgücü piyasasındaki konumlarına bakıldığında aslında durumlarının fazla değişmediği, geçmişte yaşanan türden sorunların günümüzde de yaşanmaya devam ettiği görülmektedir.

Gelişmiş ülkelerde 1970 ve 80'lerde kadınların ve göçmenlerin işgücü piyasasındaki dezavantajlı konumlarını açıklamak için geliştirilen tabakalı işgücü piyasası teorisi açıklama gücünü günümüzde de korumaktadır. Buna göre işverenlerin değişen pazar koşullarına; arz ve talepteki dalgalanmalara kolay uyum kurmasını sağlamak, talebin azaldığı dönemlerde mevcut işgücünü azaltmak için işletme düzeyinde iki temel işgücü grubu oluşur. Çekirdek işgücü nitelikli, yüksek ücretli, görelî istihdam garantisine sahip ve kariyer yapma olanağı sunan "iyi" işlerde istihdam edilen işgücüdür. Çevre işgücü ise düşük ücretli, ağır çalışma koşullarının egemen olduğu,

^(*) Bu metin 9-10 Mayıs 2001 tarihlerinde Antalya'da Akdeniz Üniversitesi İİBF, Ankara Üniversitesi ATAUM, ÇSGB ile FAC Türkiye Büyükelçiliği tarafından düzenlenen "Almanya'ya Türk İşgücü Göçünün 40 Yılı" başlıklı uluslararası sempozyumda "Almanya'daki Türklerin Değişen Profili ve Sorunları" başlığı altında sunulmuştur.

^(**) A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Öğretim Üyesi

işten çıkarmaların yaygın yaşandığı “kötü” işleri yapan niteliksiz işgücüdür. Her iki kategoride kimlerin yer alacağı öncelikle cinsiyet ve etnik köken gibi işgücü piyasasıyla doğrudan bağlantılı olmayan faktörler tarafından belirlenir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde çekirdek işgücü o ülkenin yerli erkekleri, çevre işgücü ise kadınlar ve göçmenler veya etnik azınlıklar tarafından doldurulur (Sengenberger 1987: 67). İşgücü piyasalarındaki ayrımcılık uygulamalarıyla yakından bağlantılı olan bu katmanlaşma, üretim sürecinin gerekliliklerinden ziyade işverenlerin bilinçli tercihlerine dayanır, işyerinde avantajlı konumda çalışanların ve bazen üretilen malı veya hizmeti tüketen müşterilerin ayrımcılıklarıyla pekişir.

Göçmen işgücü özellikle çevre işgücü olarak istihdam edilmek üzere getirilmiş ve onların konumu bu temelde meşrulaştırılmıştır. Çalışma ve Sosyal Düzen Bakanlığı'nın bir üst düzey yetkilisi bunu şöyle dile getirmektedir: “Yabancıların çalıştığı bir çok işyeri yerli işgücünün çalışmak istemediği, ağır bedensel çalışmanın, vardiyalı ve hafta sonu çalışmanın olduğu, işin sürekliliğinin bulunmadığı türden işlerdir. Ayrıca yabancı işçiler bu türden işleri yaptıkları içindir ki yerli işçiler için işte yükselme imkanı doğmuştur” (Hempel, 1996: 51). Birinci kuşak açısından onlara ihtiyaç duyulan işyerlerinin, genelde yerli işgücünün itibar etmediği ağır çalışma koşullarının hakim olduğu işyerleri olması bir olgudur. Özellikle teknolojik yenilenmeyle birlikte vasıfsız veya yarı vasıflı işyerlerinin ortadan kalkması sonucu bu grubun işsizlikten özellikle olumsuz etkilenmesi de kaçınılmaz bir durum olarak görülebilir. Burada temel sorun ikinci ve üçüncü kuşak gençlerin konumunun birinci kuşaktan farklılık göstermemesi, işgücü piyasasında varolan tabakalaşmanın katılmasında ve süreklilik kazanması tehlikesidir. Özellikle genç Türk göçmenler açısından bu durum söz konusu olup, işgücü piyasasına ilişkin tüm veriler diğer göçmenlerle kıyaslandığında Türk nüfusun elverişsiz konumuna dikkat çekmektedir.

Mevcut Durum

1998 sonunda Almanya'da yaşayan 7,3 milyon yabancının yaklaşık yarısı (3,3 milyon) işgücündedir. İşgücünde olanların da yaklaşık dörtte biri (% 23) Türktür (Bericht, 2000). IAB araştırmacısı Elmar Hönekopp (2000) göçmenlerin ve özellikle Türk göçmenlerin işgücü piyasasındaki sorunlarını çok açık biçimde ortaya koymaktadır. Buna göre geçtiğimiz 15 yılda yabancı işgücü arzı ve yabancı çalışan sayısı önemli miktarda

artmasına rağmen bir iş bulma imkanı oldukça azalmıştır. Almanların işgücüne katılımı (özellikle kadınların çalışma eğiliminin artmasından ötürü) artarken, göçmenlerin işgücüne katılım oranı % 10 düşmüştür. Almanlar ve göçmenler açısından bir iş sahibi olma bakımından fark daha belirgindir: 1998'de iş sahibi olan Almanların oranı 1982'ye kıyasla % 3 artmışken göçmenlerde, özellikle Türklerde % 13 gerilemiştir. Çalışma çağındaki Türklerin yarısından daha azı bağımlı ya da kendi hesabına istihdamdadır.

Yabancılar Almanya'ya madencilik, imalat sanayi, inşaat gibi üretken alanların ağır koşulları olan basit işlerinde çalıştırılmak üzere getirilmiştir. Teknoloji ve rekabet koşullarına dayalı yapısal uyum sürecinde özellikle bu alanlardaki işyerleri yok olmuş, göçmenler Almanlara kıyasla bu gelişmeden çok daha olumsuz etkilenmiştir. 1974'de yabancıların % 80'i üretken alanlarda istihdamdayken 1998'de bu oran % 53'e düşmüştür. Üretken alanlarda istihdam büyük ölçüde azalırken, hizmet alanında artmıştır. Hizmet alanlarındaki istihdam artışı olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir ancak hizmet sektörünün alt dalları itibariyle duruma daha yakından bakıldığında, burada da geçmişteki üretken alana benzer bir ayrışma gözlenmektedir. Almanlar hizmet sektörünün niteliksel olarak daha değerli işyerlerinde (işletme bağlantılı hizmetler) istihdam edilirken, göçmenler daha ziyade elverişsiz koşullara sahip sıradan işlerde (kişisel hizmetler, temizlik vb.) çalışmaktadır. Göçmen işgücü elverişsiz vasıflılık düzeyi nedeniyle hizmet sektöründeki nitelikli işlerin artışından yararlanamamıştır.

Düşük vasıflılık düzeyindeki iş sahibi göçmenlerin oranı son yirmi yılda önemli bir azalma göstermemiş ve bu oran 1998'de göçmenlerde % 60'ın (Türklerde % 70'in) üzerinde olarak, Almanlarınkinin iki katı yüksek olmaya devam etmiştir. Aynı şekilde orta vasıflılık düzeyinde olan yabancı çalışanların oranı ciddi bir artış göstermemiş ve Almanlara ait oranların yarısında kalmayı sürdürmüştür. Genç kuşak göçmen olarak niteleyebileceğimiz 15-30 yaş arasındaki çalışanların vasıflılık düzeylerine ilişkin bir karşılaştırma durumlarının birinci kuşaktan pek farklılık göstermediğini, Almanlar ve göçmenler ve özellikle Türkler arasında aynı oransal farkların devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Yapısal uyum sürecinde kalifiye işgücüne olan talebin artmasıyla birlikte yabancılar arasında işsizlik son yıllarda ortalamanın üzerinde yükselmiş olup, işsizlik oranları toplam oranın iki kat üzerindedir.

1980'den bu yana toplam işsizlik oranıyla yabancıların işsizlik oranı arasındaki fark büyümektedir. Halen yabancı işgücünün beşte biri işsizdir ve Türkler % 24'lük işsizlik oranıyla bu durumdan özellikle olumsuz etkilenmiştir (Hönekopp, 2000). Almanya'nın başkenti Berlin'de Türkler arasında işsizlik oranı % 42'ye kadar çıkmaktadır. İşsizler açısından vasıfsızların durumu dikkat çekicidir; Berlin'de 20 400 Türk işsizin % 90'u meslek eğitimi görmemiştir ve % 60'ının Hauptschule diploması bile yoktur. Berlin Senatosu yabancılar sorumlusu Barbara John bu durumu "büyük bir nüfus grubunun aşağıya doğru sosyal kayışı" olarak tanımlamaktadır.¹ Berlin-Brandenburg Türk Toplumu bünyesinde faaliyet gösteren Kültürlerarası Meslek Edindirme Projesi yöneticisi Genç'in ifadesine göre birinci kuşak göçmenler işgücü piyasasından tümüyle dışlanmış olup, emeklilik hakkını kazanarak kendilerini "kurtarmaya" çalışmaktadır. Buna karşılık ikinci ve üçüncü kuşağın % 68'i ya Hauptschule diplomasıyla ya da bir diploma bile almadan okuldan ayrılmakta ve işgücü piyasasında hiç bir şansları olmadığından doğrudan sosyal yardım bağımlısı konuma girmektedir.²

Gençler

Genç göçmenlerin eğitim durumuna baktığımızda, gençlerin dörtte biri Alman eğitim sistemi içinde en alt düzeyde yer alan okul olan Hauptschule'ye giderken, her dokuz göçmen gençten sadece biri liseye gitme ve daha sonra yüksek öğrenime devam etme şansını bulmaktadır. Bu sayı Türk gençlerde yirmide bire (% 5,5) düşmektedir. Göçmen gençlerin yarıya yakını (% 43) Hauptschule mezunu iken, beşte biri (%19) Hauptschule'yi bile bitirmeden eğitim sisteminden ayrılmış durumdadır. Hauptschule'yi bitirenler ise artık eskiden olduğu gibi çıraklık meslek eğitim yeri bulamamaktadır. Genç göçmenler arasında çıraklık eğitimi görenlerin oranı 1994'de % 44 iken (Türkler % 48) 1997'de % 37'ye (Türkler % 39) düşmüştür. Genç göçmen kadınların çıraklık eğitimine katılımı 1997'de % 31'le erkeklerden daha düşüktür. Bu yetersiz katılımın ötesinde genç göçmenlerin çıraklık eğitimi gördükleri alanlar Almanlara göre çok daha sınırlıdır. Genç göçmen kadınların % 18'i kuaför, % 11'i doktor yardımcısı, % 11'i dişi yardımcısı olarak eğitim görürken, erkeklerin % 9'u araba tamircisi, % 7'si elektrik döşeyicisi olarak eğitim

¹ Frankfurter Allgemeine, 27.3.2001

² Berliner Morgenpost , 27.3.2001

görmektedir. Bu tür mesleklerde eğitim sonrası uzman işgücü olarak istihdam şansı düşük olup, daha fazla işsizlik riski vardır, daha düşük gelir ve işte sınırlı yükselme imkanı getirmektedir. Göçmen gençler teknik alanların yanı sıra hizmet alanına ait çıraklık eğitiminde de çok düşük oranda yer almaktadır. Hem kamu hizmetlerinde (öffentlicher Dienst) hem de banka, sigorta vb. yabancılara da hizmet sunan dolayısıyla iki dil bilmenin yararlı olacağı alanlarda işgüçlerine olan talep düşük olup çıraklık eğitimindeki payları çok sınırlıdır (Bericht, 2000: 127-129).

1995 yılında tüm istihdamdakilerin yaklaşık % 62'si hizmet sektöründeyken, IAB'nin yaptığı projeksiyonlara göre 2010 yılında bu oran % 69'a çıkacaktır. Böylece üretime yönelik, görece düşük vasıflılık isteyen faaliyetler daha da azalacaktır. Hizmet sektöründe danışmanlık, işletmecilik, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin önemi artacak, üniversite ve yüksek okul ve meslek okulu mezunlarına olan talep çoğalacaktır. Bunun anlamı eğitim sistemi içindeki dezavantajlı konumlarından ötürü yakın gelecekte göçmenler arasında yüksek oranlı işsizliğin ve işgücü piyasasından dışlanmanın kaçınılmazlığıdır (Hönekopp, 2000).

İşsizlerin yanısıra hem halen iş sahibi olan, hem eğitim sistemi içinde bulunan göçmenlerin vasıflılık düzeyinin yükseltilmesi için çok ciddi çabalar gösterilmesi gereklidir. Bu noktada Alman yetkililer Türk ailelerden çocuklarının eğitimi konusunda daha duyarlı davranmalarını, Almanca öğrenmelerini teşvik etmelerini istemektedir. Kuşkusuz ailelerin katkısı önemlidir, ancak Alman Sendikalar Birliği DGB'nin temsilcisi Çınar'ın da belirttiği gibi gençlerin mesleki eğitime az yönelmesinin arkasında eğitim imkanları hakkında bilgilendirme eksikliği bulunması ve gençlerin yaşadıkları ayrımcılık tecrübelerine dayanarak Alman toplumunun kendilerine ilgi göstermediği değerlendirilmesi de yatmaktadır.³

Kadınlar

1998'de batı Almanya'da sigortalı olarak çalışan Türkiye'li sayısı 569 162 olup, tüm göçmenlerin % 28.1'idir. Bunun 171 014'ü kadındır (% 30). Türkiye'li kadınların göçmen kadınlar arasındaki payı % 25'dir. 1997'de sigortalı olarak çalışan göçmen kadınların % 46'sı hizmet sektöründe, % 27'si imalat sanayiinde ve % 14'ü ticaret işlerindedir (ANBA, 2000, Bericht, 2000).

³ Türkiye, 27.3.2001

İmalat sanayiinin göçmen kadınların toplam istihdamı içindeki payı işten çıkarmalar sonucu zaman içinde büyük bir hızla azalarak, ikinci sıraya gerilemiş ve ilk sırayı hizmet sektörü almıştır. Emek yoğun teknolojiye dayalı imalat sanayii işkollarındaki işyerlerini teknolojik değişiklikler sonucu kaybeden göçmen kadınlar tekrar sanayide iş bulamamaktadır. Özellikle iki Almanya'nın birleşmesinden sonra göçmen kadınların, Almanların eskiden yapmaya yanaşmadığı işler için şimdi doğu Almanlarla rekabet etmesi gerekmektedir. Yeni teknolojilerin gerektirdiği niteliklere sahip olmadıkları ve işverenler de tercihlerini genç ve eğitimli Alman işçilerden yana yaptığı için, iş bulma şanslarının kaldığı tek alan hizmetler sektöründeki temizlik işleri olmaktadır. Burada önemli olan, bu değişimin kadınların çalışma koşulları açısından ne anlama geldiğidir. Temizlik işleri büyük ölçüde kısmi zamanlı işlerdir. Nitekim kısa süreli çalışan göçmen kadın sayısı 1992'de 60 binden 1998'de 144 bine çıkmıştır (Bericht, 2000: 140). Bu sektördeki işyerleri genelde küçük olduğu, ya da temizlik firmalarının istihdam ettiği işçiler sürekli değişen işyerlerinde çalıştığı ve ayrıca işçi devir hızı yüksek olduğu için, tam zamanlı çalışan işçiler açısından da sendikal örgütlenme çok zayıf kalmaktadır. İşçilerin bir araya gelerek toplu hak aramaları söz konusu olmamaktadır. Oysa imalat sanayiinde çalışan göçmen kadınlar açısından farklı bir yapı söz konusudur. Geleneksel olarak sendikaların güçlü olduğu bu işkollarında, 1980'li yıllarda büyük üretim birimlerinde göçmen kadınların sendikalara yaygın biçimde üye olduğu ve hak arama eylemlerine aktif biçimde katıldığı görülmektedir (Toksöz, 1991). Her ne kadar sendikaların göçmenlerin çıkarlarını koruma politikaları yetersizlikler taşısa da, sendikalar politik haklardan yoksun olan göçmenler için en önemli demokratik örgütlerdendir.

Türkiyeli göçmen kadınların çoğunlukla niteliksiz veya yarı nitelikli işlerde çalışmasının nedeni, sadece kadınların eğitimsiz veya niteliksiz olması değildir. Göçmen kadınlar öncelikle bu tür işlerde istihdam edilmek üzere Almanya'ya getirilmişler, Türkiye'de edinilmiş diploma ve mesleki tecrübeler, Alman eğitim sistemine uymadığı gerekçesiyle çoğu kez kabul edilmemiştir. Birinci kuşak kadınlar açısından belirleyici olan imalat sanayiinde ve hizmetler sektöründe vasıfsız işgücü olarak istihdamlarıdır. Ancak ikinci kuşak kadınların durumuna bakıldığında onların da aynı konumda istihdam edildiği ve teknolojik yenilenme sonucu işyerlerini kayb ettikleri görülmektedir. Berlin'de elektro-metal işkolunda Türk kadın işçiler üzerine yapılan bir araştırmada işsiz ve halen çalışan kadınların

işgücü piyasasındaki fırsatlarını artırmak için mesleki eğitim programlarına katılma motivasyon ve koşulları ele alınmıştır (Neu, 1999). Buna göre Berlin’de 1990-98 arasında imalat sanayiindeki göçmen kadınların sayısı % 63 oranında gerilemiş ve çalışan her iki Türk kadınından biri imalat sanayiinde iken bu sayı beşte bire düşmüştür. Geriye kalan 5200 göçmen kadın işçi de ciddi işsizlik tehlikesiyle karşı karşıyadır.

İşgücü piyasasıyla bağlantılı kurum ve çevrelerde Türk kadınlarının güçlü aile yönelimlerinden ötürü mesleki faaliyetlerinin ikincil önemde olduğu, kazançlarının ek gelir niteliğinde bulunduğu türünden önyargılar mevcuttur. Oysa araştırma sonuçları çoğunluğu aile birleştirmesi çerçevesinde çocuk yaşta Almanya’ya gelen ve uzun yıllardan beri çalışan bu kadınların üçte ikisinin hane gelirinin yarısından fazlasını kazandığını, bu nedenle işsizliğin aile açısından çok vahim sonuçlar getireceğini ortaya koymaktadır (ibid, s.115). Kadınların dörtte üçü (% 77) için çalışma maddi zorunluluktan kaynaklanmaktadır ancak % 57’si sadece ev kadını olmanın kendilerini tatmin etmeyeceğini, % 32’si çalışmaktan zevk aldığını söylemektedir (s.116). Çalışmaya atfedilen değer sadece para kazanmayla sınırlı olmayıp, kadının kendini gerçekleştirmesinin, dar aile çevresinin dışına çıkıp toplumsal hayata katılmasının aracı olmaktadır (ibid, s.116). Kadınların dörtte üçü işlerini kaybettikleri takdirde eşdeğer başka bir iş bulmanın mümkün olmayacağını düşünmekte, özellikle eğitimlerini Türkiye’de yapmış ve Almancaları daha yetersiz olanlar bu konuda daha umutsuz görünmektedir. Geleceğe ilişkin umutsuzluğun nedenleri şöyle sıralanmaktadır: işgücü piyasasındaki büyük rekabet (% 90), mesleki eğitimin olmayışı (% 73), yabancı olmak (% 71), diplomaların yetersizliği (% 51), düşük vasıflı işlerin artık bulunmaması (% 46), yetersiz almanca (% 39), yaş (% 27). Bu seçenekler kadınların durumlarını çok gerçekçi değerlendirdiklerini göstermektedir (ibid, s.124-125).

Genelde Türk kadınlarının vasıflı olma konusunda istekli veya yetenekli olmadıkları önyargısı yaygındır. Örneklemdaki kadınların yaklaşık yarısı (% 45) yeniden mesleki eğitimin şanslarını artıracığını düşünürken, üçte biri kararsız kalmakta, % 22’si bunu mümkün görmemektedir (ibid, s.125). Kuşkusuz buradaki değerlendirme kadınların yaşı, Almanca düzeyi ve eğitim düzeyi ile yakından bağlantılıdır. Çalışan kadınların işsiz kadınlara kıyasla işgücü piyasasındaki fırsatların iyileştirilmesi konusunda daha iyimser olduğu, bu nedenle bu kadınların mesleki eğitim aracılığıyla işyerlerini muhafaza etmelerini sağlayıcı önlemler almanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır (ibid, s.128). Kadınların % 71’i işyerlerini kaybetmeleri

durumunda mesleki eğitime katılmak isteyeceklerini belirtmişlerdir, ancak bu program

- gündüz normal iş saatleri içinde olmalı,
- eğitim sırasında alacakları para şimdiki ücretleriyle kıyaslanabilir olmalı,
- sunulan eğitim kadınların farklı düzeylerdeki Almanca bilgilerini göz önünde tutacak esneklikte düzenlenmelidir.

Sonuç

Göçmenlerin kentin belli bölgelerinde ve okullarında yoğunlaşmaları çocukların ve gençlerin eğitimleri açısından dezavantaj yaratmaktadır. Çocukların ve gençlerin eğitim sistemine ve mesleki eğitime entegrasyonlarının kötüleştiğine dair bulgular mevcuttur. Oysa bunlar işgücü piyasasındaki fırsatlar açısından önkoşul niteliğindedir. Birkaç yıl içinde çok sayıda yabancı öğrenci Almanlara kıyasla daha kötü eğitilmiş olarak eğitim sisteminden ayrılacak ve meslek eğitim yeri ya da işyeri bulmakta zorlanacaktır. Bu nedenle eğitim sisteminde ciddi değişiklikler gereklidir: sınıf mevcutlarının düşürülmesi, yabancı öğrenci yoğunluğunun azaltılması ve özel eğitilmiş eğitim personelinin görevlendirilmesi gereklidir. Eğitimini tamamlamayanlara, dışardan bitirme imkanlarının genişletilmesi, aktif işgücü piyasası önlemlerinin daha etkin kullanılması gündeme gelmelidir (Hönekopp, 2000).

Alman olmayanlar nüfustaki paylarına uygun olarak tüm meslekler için çıraklık eğitiminde yer aldıkları zaman, çıraklık eğitim piyasasında fırsat eşitliğinden söz edilebilir. Göçmen gençlerin mesleki eğitim görmek için motivasyonları çok yüksektir ancak meslek eğitim yeri bulma şansları, çıraklık eğitim yerlerinin sınırlı oluşundan, bu yerleri sunan işletmelerin tereddütlerinden/önyargılarından, okul mezuniyet derecelerindeki düşüklükten, ailelerin eğitim sistemi hakkındaki yetersiz bilgilerinden ve kısmen gençlerin Almanca bilgilerinin yetersizliğinden ötürü de zayıftır. Oysa yabancı gençlerin iki dilli ve kültürlü olması kimi alanlarda işletmelerin çok işine yarayabilecekken henüz işletmeler bunun farkına varmamış görünmektedir. Hedef gruba yönelik ciddi dil desteği sunulan model programlarda yarıda bırakma oranı azalmakta ve sınavlardaki başarı derecesi yükselmektedir (Bericht, 2000).

İşini kaybetmiş veya kaybetme tehlikesiyle yüz yüze olan göçmen kadınlar işgücü piyasasının bir hedef grubu olarak tanımlanmalı, işletme

içindeki konumlarını iyileştirici ya da işsiz kalanlara geçerli yeni beceriler kazandıran mesleki eğitim programları geliştirilmelidir. Bu programlar düzenlenirken kadınların eğitim ve diploma itibariyle elverişsiz konumlarını göz önünde tutulmalı, farklı düzeydeki Almanca bilgilerini geliştirmeleri desteklenmelidir.

Bütün bunlar temel sorunu, artan işgücü arzı karşısında yaratılan işyerlerinin azlığını ortadan kaldırmayacaktır. Ama nüfusun içinde bazı grupların hepten dışlanmasını önleyerek işgücü piyasasındaki fırsatlarını iyileştirmeye katkıda bulunacaktır. Aksi takdirde göçmenlerin, özellikle Türk göçmenlerin önemli bir kısmının yaşamını sosyal devlet yardımlarına bağlı olarak ve yoksulluk sınırında geçirmek durumunda kalması toplumsal barış ve huzur açısından ciddi gerilimler yaratabilir. Sosyal yardım amacıyla kullanılacak kaynakların insanları iş sahibi kılacak beceriler edindirmek üzere kullanımı çok daha akılcı olup, daha fazla mali kaynağın bu amaca yönelik tahsisini gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

ANBA (2000) **Arbeitsstatistik 1999-Jahreszahlen**, Nürnberg, 20 Juli 2000, 48. Jahrgang.

CSGB (2000) **1999 Yılı Raporu, Yurtdışındaki Vatandaşlarımıza İlişkin Gelişmeler ve Sayısal Bilgiler**, Ankara.

Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen (2000) Bericht über die Lage der Ausländer in der Bundesrepublik Deutschland, Berlin.

Hempel, F., (1996) Zusammenhänge zwischen Migration, Arbeitsmarkt und demographischer Entwicklung, Arbeit und Sozialpolitik, 11-12, s.49-53.

Hönekopp Elmar (2000) **Ausländer auf dem Arbeitsmarkt in Deutschland**, Personalführung, 5/20000, s.18-25

Neu Doris (1999) **Von der Industriearbeit ins soziale Abseits? Arbeitsmarktchancen von Migrantinnen aus den ehemaligen Anwerbestaaten auf dem Berliner Arbeitsmarkt in den 90er Jahren**, Forschungsbericht, Berlin.

Sengenberger Werner (1987) Struktur und Funktionsweise von Arbeitsmärkten, Frankfurt/M.

Toksöz Gülay (1991) **“Ja sie kämpfen-und so gar mehr als die Männer”, Immigrantinnen-Fabrikarbeit und gewerkschaftliche Interessenvertretung**, VWB, Berlin.